

Postępowanie kontrolne Inspekcji Weterynaryjnej w schronisku dla zwierząt

Anna Okrasa¹, Piotr Czyżowski², Mirosław Karpiński²

z Powiatowego Inspektoratu Weterynarii w Garwolinie¹ oraz Katedry Etologii Zwierząt i Łowiectwa Wydziału Nauk o Zwierzętach i Biogospodarki Uniwersytetu Przyrodniczego w Lublinie²

Veterinary Inspection arrangements in animal shelter

Okrasa A.¹, Czyżowski P.², Karpiński M.², District Veterinary Inspectorate in Garwolin¹, Department of Animal Ethology and Hunting, Faculty of Animal Sciences and Bioeconomy, University of Life Sciences in Lublin²

Animal shelters, as entities supervised by district veterinarians, are subject to cyclical inspections, which are particularly important in the context of the implementation of new legal regulations. The article below presents the assumptions of the new regulation on running animal shelters on the example of a shelter in the Garwolin district.

Keywords: animal shelters, animal homelessness, stray animals, veterinary inspection, duty of care, morality obligation, new legislation on shelters.

Obowiązek opieki nad zwierzętami bezdomnymi i ich wyłapywanie jest zadaniem własnym gmin. Cyklicznie każdego roku do 31 marca rady gmin przesyłają programy opieki nad zwierzętami bezdomnymi do zaopiniowania do właściwych miejscowo powiatowych lekarzy weterynarii. Powiatowi lekarze weterynarii analizują sporządzane programy szczególnie w kontekście spełniania wymagań zawartych w art. 11 i 11a Ustawy o ochronie zwierząt z dnia 21 sierpnia 1997 r. (Dz.U. z 2022 r. poz. 572; 1). Urzędy gmin zapewniają bezdomnym zwierzętom miejsce w wybranym przez siebie schronisku na podstawie zawartej z lekarzami umowy. Dzięki takiej konstrukcji prawnej zarówno powiatowi lekarze weterynarii, jak i szeroko rozumiana społeczność mają wiedzę na temat tego, do jakiego schroniska trafiają odłowione bezdomne psy i koty.

W artykule przedstawiono działalność w tym zakresie Powiatowego Inspektoratu Weterynarii w Garwolinie.

Lokalizacja i infrastruktura schroniska

Szczegółowe wymagania weterynaryjne dotyczące prowadzenia dla schronisk dla zwierząt zawarte są w rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 stycznia 2022 r. (Dz.U. poz. 175 z późn. zm.; 2). Rozporządzenie jest aktem wykonawczym wydanym na podstawie art. 10 ust. 1 pkt 1 Ustawy z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych (Dz.U. z 2020 r. poz. 1421 z późn. zm.; 3). Mimo że rozporządzenie ukazało się 20 stycznia 2022 r. ustawodawca zastosował 12-miesięczne *vacatio legis*, dając podmiotom prowadzącym schroniska dla

zwierząt czas na wdrożenie wszystkich nowych wymagań.

Na obszarze powiatu garwolińskiego położonego w województwie mazowieckim pod nadzorem powiatowego lekarza weterynarii w Garwolinie znajduje się jedno schronisko dla bezdomnych zwierząt usytuowane w miejscowości Nowa Krępa. Schronisko decyzją administracyjną zostało zatwierdzone w 2014 r. przez powiatowego lekarza weterynarii i działa nieprzerwanie od 9 lat. Właściciel schroniska jednocześnie zajmuje się wyłapywaniem zwierząt, które przewozi oznakowanym samochodem w klatkach kennelowych, jest zatwierdzony jako przewoźnik zwierząt i posiada zezwolenie typu I umożliwiające transport zwierząt trwający do ośmiu godzin. Psy trafiające do schroniska w Nowej Krępie pochodzą z gmin województw mazowieckiego i lubelskiego.

Cały teren schroniska to około 1,75 ha ogrodzonego i utwardzonego terenu, na którym usytuowane są wydzielone pawilony z ogólnymi boksami bytowymi, pawilon kwarantanny, budynek kociarni wraz z zewnętrzną wolierą, budynek izolatki podzielony na dwie części, w którym wyodrębniono pomieszczenia dla matek z młodymi i młodych oddzielonych od matek oraz pomieszczenie dla zwierząt podejrzanych o chorobę zakaźną. Ponadto na terenie schroniska znajduje się duży budynek, w którym usytuowane są: część weterynaryjna ze stołem zabiegowym oraz szafami na produkty lecznicze, pomieszczenie socjalne i administracyjne, magazyn karmy oraz pomieszczenia, w których znajdują się klatki kennelowe przeznaczone do rekonwalescencji zwierząt po zabiegach i w trakcie leczenia.

Pierwszy paragraf poprzednio wymienionego rozporządzenia odnosi się do wymagań dotyczących lokalizacji schroniska od różnych obiektów: użyteczności publicznej, zakładów utrzymujących zwierzęta, zakładów produkujących produkty pochodzenia zwierzęcego, zakładów wytwarzających pasze, rzeźni, ogrodów zoologicznych, ośrodków rehabilitacji zwierząt, azyli dla zwierząt. Schronisko powinno być usytuowane w odległości nie mniejszej niż 150 m od tych obiektów oraz w odległości nie mniejszej niż 500 m od ujęć wody przeznaczonych do poboru wody zdatnej do spożycia przez ludzi. Schronisko będące pod nadzorem powiatowego lekarza weterynarii w Garwolinie usytuowane jest na obrzeżach wsi w kompleksie leśnym, do schroniska prowadzi droga asfaltowa, która przechodzi w drogę leśną utwardzoną brukiem. Dzięki usytuowaniu w kompleksie leśnym schronisko w Nowej Krępie

spełnia wszelkie wymagania zawarte w rozporządzeniu, odległość od najbliższych zabudowań, które stanowią dom jednorodzinny w linii prostej, to ok. 720 m. Paragraf drugi cytowanego rozporządzenia dotyczy terenu, na jakim schronisko jest położone, schronisko musi posiadać utwardzone drogi komunikacyjne oraz ogrodzenie o wysokości nie mniejszej niż 170 cm. Schronisko w powiecie garwolińskim posiada drogi utwardzone tłuczniem, a ciągi komunikacyjne pomiędzy pawilonami posiadają betonowe ścieżki, cały kompleks jest ogrodzony siatką ogrodzeniową wzmocnioną drutem kolczastym, siatka trwale jest zespojona z gruntem betonowym cokołem. Wymagania te stanowią podstawę wymagań, jakie musi spełniać podmiot, który ma być zatwierdzony, jako schronisko dla zwierząt.

Budynki i pomieszczenia

Postępowanie kontrolne każdego powiatowego lekarza weterynarii ściśle związane jest z paragrafem trzecim rozporządzenia w sprawie prowadzenia schronisk dla zwierząt, który dotyczy warunków lokalowych, wymaganych pomieszczeń oraz miejsc do przechowywania środków dezynfekcyjnych, produktów leczniczych czy karmy. Trzema kluczowymi elementami kontroli weterynaryjnej w każdym podmiocie nadzorowanym przez inspekcję weterynaryjną są: okazanie odznaki służbowej, upoważnienia służbowego oraz pouczenie kontrolowanego o jego prawach i obowiązkach w trakcie przeprowadzania kontroli (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 2629 z późn. zm.; 4).

Nowymi aspektami z zakresu prowadzenia schroniska w świetle nowego rozporządzenia są: pomieszczenie do izolowania zwierząt chorych lub

podejrzanych o chorobę zakaźną, pomieszczenie do utrzymywania matek z młodymi i młodych oddzielonych od matek; w pomieszczeniach tych musi być zapewniona temperatura nie niższa niż 16°C. Kierownik schroniska w Nowej Kępie zainstalował na terenie schroniska kontener socjalny i podzielił go na dwa pomieszczenia bytowe, jedno przystosował dla matek z oseskami i młodych oddzielonych od matek, drugie przeznaczył na miejsce dla zwierząt chorych lub podejrzanych o chorobę zakaźną. Oba pomieszczenia mają dostęp do światła naturalnego, są ogrzewane oraz posiadają oświetlenie sztuczne, ponadto są wykonane z materiałów łatwych do mycia i dezynfekcji.

Kolejnym nowym obligatoryjnym elementem wymagającym w schronisku jest wybieg o powierzchni nie mniejszej niż 100 m². W schronisku w Nowej Kępie poprzez wykorzystanie już istniejącego ogrodzenia wydzielono wybieg, na który wypuszczane są psy, wybieg posiada trawnik i elementy absorbujące uwagę zwierząt: piłki, szarpaki, opony, naturalne rośliny. Bliskie sąsiedztwo lasu sprzyja wyprowadzaniu psów na spacer. Ponadto w schronisku wyodrębniono pomieszczenie do wykonywania podstawowych zabiegów weterynaryjnych, z którego korzysta lekarz weterynarii, z którym właściciel schroniska ma podpisaną umowę. W pomieszczeniu znajduje się stół zabiegowy, szafy na produkty lecznicze zamknięte na klucz oraz klatki kennelowe dla zwierząt odbywających rekonwalescencję.

Nowo przybyłe psy trafiają do pawilonu kwarantanny, który jest oddzielony od pozostałych boków bytowych. Przed wejściem na teren kwarantanny znajduje się mata dezynfekcyjna, pozwalająca ograniczyć rozprzestrzenianie chorobotwórczych patogenów. Kierownik schroniska wraz z lekarzem

Schronisko dla zwierząt w Nowej Kępie w powiecie garwolińskim

weterynarii opracowali procedurę obsługi zwierząt w schronisku, w której zapisano, że zwierzęta przebywające w pawilonie kwarantanny obsługiwane są na końcu tak, aby zminimalizować rozwleczenie chorób na boksy bytowe. Strefa kwarantanny zawsze traktowana jest jako potencjalnie zakaźna, a kierunek dróg komunikacyjnych zawsze prowadzi od innych obiektów do kwarantanny, a nie odwrotnie. Izolacja nowoprzybyłych zwierząt zgodnie z rozporządzeniem trwa 15 dni. Ogólne boksy bytowe znajdujące się w schronisku są zadaszone z wybetonowaną częścią oraz niewielkimi wybiegami przy kojcach, w części wybetonowanej znajdują się budy, w których wykorzystuje się słomę jako materiał ściółkowy. Kojce zapewniają ochronę przed niekorzystnymi warunkami atmosferycznymi.

Według Mamzer (5) nie ma żadnych uregulowań prawnych wskazujących na konieczność zapewnienia zwierzętom urozmaiceń środowiskowych, stąd też boksy bytowe z perspektywy człowieka wyglądają na schludne i odpowiednie dla zwierząt, a w rzeczywistości nie odpowiadają potrzebom psychospołecznym psów. W 2020 r. w schroniskach w Polsce przebywało 92 242 psów oraz 32 507 kotów (6), należy zatem zadać sobie pytanie, czy przy takiej skali bezdomności właściciele schronisk są w stanie zapewnić optymalne warunki dla zwierząt. Być może należy skupić się na tym, że odłowienie bezdomnych zwierząt realnie przyczynia się do poprawy warunków bytowych zwierząt poprzez zapewnienie im budy w zadaszonym kojcu, pokarmu i opieki lekarsko-weterynaryjnej. W schronisku dla zwierząt w Nowej Kępie wyodrębniono pomieszczenia socjalno-administracyjne, w części administracyjnej znajdują się komputer wraz z drukarką, co umożliwia podczas kontroli dokonywanie wydruków z niezbędnych rejestrów, tj. rejestru psów znajdujących się w schronisku oraz rejestru wyprowadzeń psów. W ocenie inspektorów rejestry stanowiły największe wyzwanie dla właściciela schroniska, wymagało to zakupienia odpowiedniego programu, który zapewniłby funkcjonalność rejestru, np. poprzez filtrowanie danych. Łatwość i funkcjonalność korzystania z rejestrów umożliwiła sprawniejsze przeprowadzanie kontroli, inspektorzy Powiatowego Inspektoratu Weterynarii w Garwolinie wybierają z dostępnego rejestru kilka boksów, w których znajdują się psy, by potem naocznie zweryfikować zgodność danych z rejestru ze stanem faktycznym w boksach (płeć, przybliżony wiek, numer czipa). W schronisku kluczowym elementem jest również miejsce przeznaczone do przechowywania karmy, podmiot nadzorowany przez powiatowego lekarza weterynarii w Garwolinie posiada magazyn karmy suchej i mokrej, wykorzystuje też zmielone uboczne produkty pochodzenia zwierzęcego do skarmiania zwierząt pochodzące z rzeźni bydłowej działającej na terenie powiatu garwolińskiego. Magazyn mieści się pomieszczeniu suchym, wentylowanym, zabezpieczonym przed dostępem gryzoni i insektów. Kierownik schroniska opracował procedurę karmienia, która wywieszona jest w magazynie karmy. Poprzez zadawanie odpowiedniej karmy pokrywającej

zapotrzebowanie kondycja psów – często trafiających do schroniska w złym stanie – znacznie się poprawia, co można zaobserwować na zdjęciach umieszczonych na schroniskowej stronie internetowej. Ustawodawca w drodze nowego rozporządzenia określił minimalne warunki, opisane szczegółowo w załączniku, jakie powinny spełniać pomieszczenia, o których mowa w § 3 ust. 1 pkt 1 lit. b–g, tj. pomieszczenia do izolacji zwierząt, utrzymywania zwierząt zdrowych (boksy bytowe), kwarantanny, separacji zwierząt agresywnych, utrzymywania młodych i matek z młodymi. W tym paragrafie zastosowano 24-miesięczne *vacatio legis* liczone od dnia ogłoszenia rozporządzenia.

Przechowywanie i utylizacja zwłok

Powszechnym rozwiązaniem pozwalającym na przechowywanie zwłok zwierząt jest wykorzystywanie przemysłowych zamrażarek. W schronisku dla zwierząt w Nowej Kępie wydzielono pomieszczenie, w którym znajduje się zamrażarka. Okresowo firma utylizacyjna odbiera zwłoki, pozostawiając dokument handlowy potwierdzający odebranie odpadów. W powiecie garwolińskim funkcjonuje zakład pośredni kategorii I z tzw. zbiornicą odbierającą zwłoki od różnych podmiotów, m.in. z nadzorowanego schroniska.

Dezynsekcja, deratyzacja oraz dezynfekcja

W schroniskach dla zwierząt kluczowym elementem jest zadbanie o regularną dezynsekcję i deratyzację. W nadzorowanym schronisku prowadzona jest dokumentacja potwierdzająca wykonywanie zabiegów dezynsekcji, deratyzacji oraz dezynfekcji. Podczas cyklicznych kontroli kojców i pomieszczeń nie stwierdza się insektów ani gryzoni, a w miejscu wydzielonym do składowania środków dezynfekcyjnych i czyszcząco-myjących znajduje się zapas preparatów do dezynfekcji, które są regularnie uzupełniane.

Wykaz zwierząt znajdujących się w schronisku

Nowe rozporządzenie w sprawie prowadzenia schronisk dla zwierząt ściśle określa, jak ma wyglądać rejestr zwierząt w nim przebywających, rejestr musi być prowadzony w formie elektronicznej, z możliwością wydruku i zawiera:

- 1) opis zwierzęcia, w tym:
 - a) gatunek,
 - b) wiek oszacowany przez lekarza weterynarii lub technika weterynarii,
 - c) wagę aktualizowaną co najmniej dwa razy w roku,
 - d) płeć wraz z informacją o przeprowadzeniu kastracji,
 - e) maść i znaki szczególne,
 - f) oznakowanie, w tym numer ewidencyjny psa oraz numer wszczepionego transpondera,
 - g) informację o kondycji zwierzęcia w dniu przyjęcia do schroniska;
- 2) datę przyjęcia zwierzęcia do schroniska oraz imię, nazwisko, miejsce zamieszkania i adres osoby albo

- nazwę, siedzibę i adres podmiotu, które przekazały zwierzę do schroniska;
- 3) informacje o okresie kwarantanny zwierzęcia;
 - 4) informacje dotyczące przeprowadzonych u zwierzęcia szczepień i zabiegów diagnostycznych, leczniczych i profilaktycznych, w tym dotyczących zwalczania pasożytów wewnętrznych i zewnętrznych;
 - 5) datę kastracji zwierzęcia albo informację lekarza weterynarii o przeciwwskazaniach do wykonania takiego zabiegu;
 - 6) datę opuszczenia schroniska przez zwierzę oraz imię, nazwisko, miejsce zamieszkania i adres osoby albo nazwę, siedzibę i adres podmiotu, którym przekazano zwierzę;
 - 7) datę śmierci zwierzęcia oraz nazwę, siedzibę i adres podmiotu, któremu przekazano zwłoki zwierzęcia;
 - 8) fotografię przedstawiającą głowę, sylwetkę oraz cechy charakterystyczne zwierzęcia, wykonaną w sposób umożliwiający określenie wielkości zwierzęcia;
 - 9) numer kojca, w którym przebywa zwierzę, aktualizowany po każdym przemieszczeniu zwierzęcia.

Rejestr zawiera skoncentrowaną informację na temat tego, co z danym zwierzęciem się działo przez cały okres przebywania w schronisku – aż do momentu znalezienia nowego właściciela. Doprecyzowanie danych, jakie w nim powinny być zawarte, ujednoliciło rejestry w schroniskach w całej Polsce, dokonując analizy porównawczej, można zaobserwować zmiany np. w wadze psów, co jest jednym ze znaczników dobrostanu i poprawy kondycji. W ocenie kondycji psa pomocna jest również skala Tufts Animal Care and Condition (TACC) stanowiąca załącznik do instrukcji Głównego Lekarza Weterynarii nr BP.0200.1.2.2023 w sprawie postępowania powiatowych lekarzy weterynarii przy przeprowadzaniu kontroli schronisk dla zwierząt. Jest to szczególnie ważne, gdy pracownicy inspekcji weterynaryjnej mają możliwość ocenić kondycję psa w różnych odstępach czasu, bezpośrednio po przyjęciu do schroniska i tuż przed jego adopcją (7).

Opieka nad zwierzętami

Właściciel schroniska poprzez zatrudnienie pracowników przebywających w schronisku minimum osiem godzin dziennie spełnia założenia co do minimalnej 8-godzinnej opieki, poza tymi godzinami zastosowanym rozwiązaniem technicznym pozwalającym na monitorowanie sytuacji w schronisku jest monitoring pozwalający na ocenę w czasie rzeczywistym tego, co się dzieje w schronisku. Kilkanaście kamer usytuowanych w różnych miejscach zapewnia optymalne możliwości kontroli całego schroniska i terenu wokół niego. Na podstawie umowy z lekarzem weterynarii zwierzęta mają zapewnioną opiekę weterynaryjną, w schronisku prowadzone są szczepienia psów przeciwko parwowirozowi, parainfluenze oraz nosówce, a także szczepienia kotów przeciwko panleukopenii, herpeswirozowi i kaliciwirozowi. W schronisku zapewniono również obowiązkowe zwalczanie

pasożytów zewnętrznych i wewnętrznych. Umowa z lekarzem weterynarii pozwala również spełnić zapisy § 7 ust. 2:

w schronisku zatrudnia się osobę lub zawiera się umowę o świadczenie usług z osobą, która odpowiada za przestrzeganie przepisów w prawie wymagań weterynaryjnych dla prowadzenia schronisk dla zwierząt oraz przepisów o ochronie zwierząt posiadającą wykształcenie w zawodzie technik weterynarii lub wykształcenie wyższe na kierunku weterynaria lub zootechnika, z co najmniej 3-letnim doświadczeniem zawodowym w pracy ze zwierzętami.

W kontekście szerokiego pojęcia bezdomności jednym z najistotniejszych elementów jest poddawanie kastracji dorosłych samic i samców psów i kotów, pozwala to na przerwanie niekorelowanych urodzeń i przeciwdziała pogłębianiu skali bezdomności zwierząt. Psy i koty trafiające do nowych właścicieli są kastrowane przed wydaniem ich do adopcji, co uniemożliwia rozmnażanie zwierząt pochodzących ze schronisk. Inspektorzy weterynaryjni działający z ramienia powiatowego lekarza weterynarii w Garwolinie dokonują kontroli w schronisku cyklicznie raz na kwartał. Podczas kontroli weryfikowany jest rejestr wyprowadzeń psów, który stanowi potwierdzenie wyprowadzaniu psów na wybiegi i spacer. Dodatkowe możliwości daje monitoring, który w sposób realny potwierdza, że w schronisku psy są wyprowadzane na spacer i wybiegi.

Oznakowanie zwierząt

W schronisku zapewnia się, że psy i koty przyjęte do schroniska niemające oznakowania zostaną oznakowane transponderem zgodnym z normą ISO 11784 „Radiowa identyfikacja zwierząt – Struktura kodowa” i wykorzystującym technologię HDX lub FDX-B oraz umożliwiający odczytanie danych przez czytnik zgodny z normą ISO 11785 „Charakterystyka protokołu transmisji”.

Podczas kontroli w schronisku inspektorzy weterynaryjni odczytują numery czipów wybranych zwierząt czytnikiem zgodnym z normami. Numery są weryfikowane z danymi zawartymi w rejestrze, co potwierdza, że dobrze prowadzony i funkcjonalny rejestr jest istotnym i ważnym aspektem w postępowaniu kontrolnym oraz jest narzędziem ułatwiającym usystematyzowanie danych przez samego właściciela schroniska.

Istota postępowania kontrolnego

Przebieg postępowania kontrolnego w ogromnej mierze uwarunkowany jest współpracą pomiędzy powiatowym lekarzem weterynarii a kierownikiem nadzorowanego podmiotu. Kierownik schroniska w Nowej Kępie ściśle współpracuje z Powiatowym Inspektoratem Weterynarii w Garwolinie, dzięki temu wcześniejsze omawianie zmian wynikających

z nowych przepisów prawnych oraz analizowanie prac modernizacyjnych dają efekt zadowolenia obu stron. Kierownik podmiotu dzięki rozmowom i konsultacjom ma pełną wiedzę dotyczącą zmieniających się przepisów prawnych i wiążących się z nimi nowych wymagań, a kontrolujący mają poczucie, że podjęli działania zmierzające do płynnego wdrożenia nowego rozporządzenia, co pośrednio, ale realnie wpływa na dobrostan zwierząt przebywających w schronisku.

Jak zminimalizować bezdomność zwierząt?

W celu osiągnięcia największej skuteczności z zakresu kontrolowania bezdomności zwierząt należy stosować trzy rodzaje zabiegów: edukację opiekunów, znakowanie zwierząt oraz ich sterylizację bądź kastrację. Ocenia się, że jednym zadań z najtrudniejszych jest edukowanie społeczeństwa, chociaż właśnie zmiana postaw opiekunów zwierząt przyniosłaby najtrwalsze zmiany. Wielokrotnie prowadzone kampanie społeczne udowadniają, że los wielu nowonarodzonych zwierząt jest tragiczny lub nieznan. Psy i koty, które przeżyją, pogłębiają grono zwierząt bezdomnych lub – jeśli zostają w miejscu urodzenia, a niepoddane zostaną zabiegom kastracji – pogłębiają problem poprzez kolejne niekontrolowane urodzenia (8). Zważając na skalę bezdomności w Polsce, wydawałby się, że najlepszym rozwiązaniem byłyby zdecydowane kroki prawne obligujące wszystkich właścicieli psów i kotów do ich

rejestracji, kastracji i oznakowania, ponadto art. 10a ustawy o ochronie zwierząt z 21 sierpnia 1997 r. (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 572; 1), który mówi o zakazie rozmnażania zwierząt w celach handlowych, które nie pochodzą z zarejestrowanych hodowli, daje możliwość rozmnażania psów i kotów poza hodowlami, co w największym stopniu pogłębia skalę bezdomności.

Piśmiennictwo

1. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o ochronie zwierząt (Dz.U. z 2022 r. poz. 572).
2. Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 20 stycznia 2022 r. w sprawie szczegółowych wymagań weterynaryjnych dla prowadzenia schronisk dla zwierząt (Dz.U. poz. 175 z późn. zm.).
3. Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zdrowia zwierząt oraz zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 1421 z późn. zm.).
4. Ustawa z dnia 29 stycznia 2004 r. o Inspekcji Weterynaryjnej (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 2629 z późn. zm.).
5. Mamzer, H.: Braki urozmaiceń środowiskowych w schroniskach dla bezdomnych zwierząt – ludzka percepcja potrzeb zwierząt a ich dobrostan. *Życie Wet.* 2020, **95**, 273–280.
6. Raport Roczny z wizytacji schronisk dla zwierząt za rok 2020 – <https://www.wetgiw.gov.pl/nadzor-weterynaryjny/schroniska-dla-bezdomnych-zwierzat/printpage> (dostęp 26.03.2023).
7. Instrukcja Głównego Lekarza Weterynarii nr BP.0200.1.2.2023 w sprawie postępowania powiatowych lekarzy weterynarii przy przeprowadzaniu kontroli schronisk dla zwierząt – <https://www.wetgiw.gov.pl/nadzor-weterynaryjny/schroniska-dla-bezdomnych-zwierzat/printpage> (dostęp 26.03.2023).
8. Mamzer H. Nowak P.: Przeciwdziałanie bezdomności zwierząt jako problem społeczny. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 2021, **83**, 335–354